

ERÉNYI TIBOR

A szociáldemokrácia nagyjai a modernizációról: Bernsteintől Brandtig
(Szociáldemokrata dilemmák)

A “modernizáció” fogalmával kell kezdenünk. Érdekorientált fogalom, ezért elméleti-politikai irányzatok szerinti modernizációs modellek léteznek. “A” modernizáció tulajdonképpen nem létezik. “Modern” politológiai–történelmi terminus technikusról van szó, amelyet 1945, de főleg a rendszerváltás előtt alig használtak, s ha használtak is, más értelemben. (Például üzemmodernizáció.) De mi is a szó mai értelme? Vannak, akik szerint a modernizáció lényegében a gazdaság korszerűsítését, működőképességének, hatékonyságának biztosítását jelenti; amivel természetesen vele jár a (magán-) tulajdonos számára megfelelő profit biztosítása. Ennek hiányában éppen a legfontosabb tényező nem lenne érdekelt a modernizációban. A gazdasági oldal valóban döntő jelentőségű, de nem az egyetlen ismérv. Sőt a magántulajdon léte sem. Az aligha tagadható például, hogy az a Sztálin, aki a churchilli szavak értelmében vett faekés Oroszországot vett át és atomerővel rendelkezőt hagyott maga után, “modernizált”, közismerten magántulajdon, és még közismertebben demokrácia nélkül. Az utóbbi szempontból hasonlóan jártak el a “harmadik világ” egyes “kis tigriseit” felnevelő diktátorok – felhasználva a “helyi adottságokat”. (A munkaerő értelmes és nevelhető volt, de olcsó, “hálás a napi egy marék rizsért” stb.)

Napjainkban azt mondhatjuk – egyezményesen –, hogy a modernizáció elsődlegesen, de nem kizárólagosan gazdasági korszerűsítést jelent, a termelés hatékonyságának biztosítását; a kor kihívásaira adott adekvát választ. Mégis: megborzonganánk attól, ha valaki – a gazdaság eredményeire hivatkozva – kiadná a “kövessük a diktátor példáját” jelszót. Sokan praktikus szempontokra hivatkoznak. A diktátorok gazdasági vonatkozásban modernizáltak ugyan, de ezt követően rendszerük már nem volt fenntartható – parlamentáris demokráciává alakult át. Úgy véljük, hogy a demokratikus politikai rendszer valóban a modernizáció tartós eleme. Ennek hiányában a gazdaság eredményei sem lehetnek stabilak. Hasonlóan fontos az életfeltételek, a közismeretek és a kultúra bizonyos (a helyi adottságoknak megfelelő) szintje. Modern elektrotechnikai üzemből például aligha végezhetnek hasznos munkát a többnyire éhes, az utcákon háló félánalfabéták. A fentiekkel azt kívántuk, kicsit talán vulgarizálva, érzékeltetni, hogy a *modernizáció* (akár használták korábban ezt a megnevezést, akár nem) *komplex fogalom*. S ezt nem lehet cinikusan felfogni – mondván: valaki majd elvégzi a piszkos munkát, azután majd elzavarjuk, s megjelennek a “jó emberek”, a demokraták. Ha így vélekednénk, akkor a modernizáció kívánatos prototípusa az eredeti tőkefelhalmozás Engels, Dickens és Madách ábrázolta Angliája lenne. De miért is nem, hiszen láthatjuk, mondhatná valaki, hogy ez a folyamat “végül is” eredményes volt. Láthatjuk; de most nem játszhatjuk le ugyanazt a lemezt. S itt kell utalni az emberek felfogására, társadalmi reflexeire, a már elért gazdasági, politikai, szociális és kulturális vívmányok bonyolult kérdésére. Az alkalmazandó kúra veszélyeire. Az elfogultsággal nem vádolható, s mintha napjainkban némi önkorrekciót végrehajtó Fukuyama írja: “Amint azzal Adam Smith tökéletesen tisztában volt, a gazdasági élet mélyen beágyazódik a társadalom életébe, és nem érthető meg a társadalom szokásaitól, erkölceitől, hagyományaitól elvonatkoztatva. Röviden: nem szakítható el a kultúrától.”¹

A modernizáció és a szociáldemokrácia viszonyát tekintve is sok a félreértés. A rövideg kedvéért, kicsit egyszerűsítve: vannak olyan vélemények, hogy a szociáldemokrácia soha nem törődött mással (napjainkban sem törődik), mint az elosztással; az “osztogató és fosztogató állam” híve; modernizációs folyamat “levezénylésére” alkalmatlan; sőt talán a modernizáció szükségességét sem látja be. Ez a felfogás aligha igazolható.

Bár nem a 20. század embere volt, de oly közvetlenül hatott századunkra, hogy meg kell említenünk Marx nevét; a szociáldemokrácia ugyan – s ezt hangsúlyozni kívánjuk – soha nem volt azonos a marxizmussal, de a 19. és 20. század fordulójáig kétségkívül Marx volt a szociáldemokrácia fő inspirátora. Ki vonhatná kétségbe, hogy az Engelsszel közösen írt *Kommunista kiáltvány* egyértelműen kiáll a modernizálás mellett? A szerzők – sokan megjegyezték már – szinte dicshimnuszot írtak a tőkés fejlődésről.

A gondolat persze már 1848-ban sem volt új. Az 1844-ben írt *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* Marx világosan fogalmazott: “Ha a társadalom gazdasága hanyatlóban van, legtöbbit a munkás szenved mert: jöllehet a munkásosztály a társadalom szerencsés állapotában nem nyerhet annyit, mint a tulajdonosok osztálya, egyik sem szenved olyan kegyetlenül hanyatlásától, mint a munkásoké.”² A *Kiáltvány* szerzői még erőteljesebben fogalmaznak; már-már nevében is nevezve a modernizációt: “A burzsoázia nem létezhet anélkül, hogy ne forradalmasítsa folyton a termelési szerszámokat, tehát a termelési viszonyokat, tehát az összes társadalmi viszonyokat. Ezzel szemben minden korábbi ipari osztály első létfeltétele a régi termelési mód változatlan fenntartása volt. A polgári korszakot minden előbbi korszakról a termelés folytonos átalakítása, az összes társadalmi állapot szakadatlan megrendítése, az örökös bizonytalanság és mozgás különbözteti meg.”³ Ugyanez a gondolat hasonló *A tőkében* is; a munkaeszközök szüntelen fejlesztésére van szükség: “A munkaeszközök nemcsak az emberi munka fejlettségének fokmérői, hanem azoknak a társadalmi viszonyoknak az útmutatói is, amelyek között az emberek dolgoznak.”⁴ Engels 1850-ben lelkesen írt az “ipari forradalom” következményeiről mint a fejlődés elkerülhetetlen velejárójáról, s használta a “modern nagyipar” kifejezést is – természetesen utalva a termelőerők általános fejlődésére. Aligha lehet mellőzni Marxnak a tőke világméretű koncentrációjával kapcsolatos gondolatát, a “multik” világának előrejelzését.

Marx és Engels értelmetlennek és károsnak tartotta a géprombolást, a “primitív lázadók” nem egy cselekedetét, a technikai fejlődéssel való szembeszegülést, főleg pedig a feudális-rendi társadalomnak a kapitalizmus fölé helyezését azzal a jelszóval, hogy “akkor jobb volt”. Ellenzői voltak a “*feudális szocializmus*”-nak. “Amikor a feudálisok azt bizonyítják, hogy a kizsákmányolás általuk alkalmazott módja másféle volt, mint a polgári kizsákmányolás, csak arról feledkeznek meg, hogy ők egészen más és ma már idejétmúlt körülmények és feltételek között zsákmányoltak ki.”⁵ A megállapításban – persze – van bizonyos túlzás. Voltak a középkort nem visszakívánó konzervatívok is. Nálunk, Magyarországon például a 19. század második felében Asbóth János, az ismert politikai gondolkodó és politikus legalább olyan élesen bírálta “Manchester”-t, mint a szociáldemokraták. A szociális problémák iránti liberális közöny (persze nem az “egész” liberalizmusról van szó) mindig veszélyes antiliberális érzelmeket generált. Erre a jelenségre célozva állapította meg 1904-ben Gratz Gusztáv, hogy a jövő liberalizmusa vagy szociális liberalizmus lesz, vagy semmilyen. Hozzátette azt is, hogy a *szociálisan érzékeny liberalizmus* kiváltképpen alkalmas lenne átfogó modernizációs feladatok megoldására.

A továbbiakban két olyan – a “fundamentális liberalizmussal” (Kulcsár Kálmán szavai) szemben álló – liberális közgazdászt, gondolkodót említek meg, aki hatással volt Marxra, de a szociáldemokráciára is. Adam Smith a fejlődés motorjaként a munkamegosztást, a munkaidővel való gazdálkodást és a technikai fejlődést emelte ki mondván, ezek nélkül nincs modernizáció. “Három különböző körülménynek tudható be, hogy a munkamegosztás révén nagy mértékben megnövekedett a munkamennyiség, amelyet egy bizonyos számú ember el tud végezni. Először annak, hogy minden egyes munkás egyre nagyobb gyakorlatra tesz szert; másodsor annak, hogy egyik munkafajtáról a másikra való áttérésnél rendszerint kárbavesző idő megtakarítható; végül pedig számos olyan gép feltalálásának, amely megkönnyíti és megrövidíti e munkát és egy embert képessé tesz arra, hogy sok ember munkáját elvégezze.”⁶ Ezzel a megállapítással a szociáldemokraták általában egyetértettek, mint ahogy azzal is, hogy Smith a közérdek és a magánérdek összhangját biztosító “láthatatlan kéz” abszolút, mindent megoldó szerepét nem fogadta el, s ez az “önmagát szabályozó piac” elvének reális szemléletet jelentette. Ráadásul Marx nagyra értékelte Smith – az előbbiekkal összefüggő – megállapítását, mely szerint “nem boldog az a társadalom, amelyben a többség szenved”.⁷ De persze hozzátette: itt a kapitalista társadalomban feloldhatatlan ellentétekről van szó.

John Stuart Mill – aki Smith nyomdokain indult el – már demokrata liberális volt. Az egyéni kezdeményezés történelmet formáló szerepének méltányolója, de ugyanakkor olyan gondolkodó, aki az államhatalomnak is nagy jelentőséget tulajdonít. Szerinte nem lehet a haladás, a modernizáció kérdésében az államot és az egyént szembeállítani. “Egy állam értéke hosszú távon az államot alkotó egyének értékétől függ.”⁸ A “haszonelvűség” – vélte Mill – az emberi képességek egyenlő kibontakozási lehetőségének biztosítéka kell legyen. A szociáldarwinizmus minden formája távol állt tőle. A gazdasági, a politikai és a kulturális egyenlőtlenségek mérséklését javasolta – mert ez az egyéneknek is és a társadalomnak is érdeke.⁹

Az ismert, hogy a szociáldemokráciára hatottak bizonyos utópista-szocialista elképzelések (Saint-Simon, Fourier, Owen stb.) a távlati célokat, az osztály nélkülséget és a társadalmi tulajdonlást illetően. Ám ezeket a célokat rövid távon a modernizáció érdekeivel nem lehet összhangba hozni. Ezért a szociáldemokraták nagyon is távlatinak tekintették őket. A ritkábban említett jakobinus hatás (nem a blanquizmusról van szó) sem mellőzhető. “A nép nem új önző urat vár a forradalomtól, a születési arisztokrácia helyett a pénzarisztokrácia hatalomátvételét, hanem az önzetlen erény uralmát.” Az egalitáriánus elképzelések azonban gátolják a fejlődést, “a javak és vagyonok egyenlősége lényegében lehetetlen a civilizált társadalomban”.¹⁰ A fenti elvek a későbbiekben kommunista-bolsevik részről – Robespierre bizonyos méltánylása mellett is – “kispolgári”-nak minősültek. Ám a szociáldemokraták – bár a terrort és az “erény diktatúráját” határozottan elvetették – alig kifogásolhattak bármit is ezzel kapcsolatban (lásd Jean Jaurès).

A szociáldemokraták elutasították az úgynevezett határhaszon-elméletet, mert az a termelés helyett az értéket a szükségletkielégítés oldaláról igyekszik magyarázni. Ezzel szemben az 1875-ös (gothai) német pártprogram kritikájában Marx megállapítja: “A gazdaságnak és a kultúrának forrásává a munka csak mint társadalmi munka válik.”¹¹ De hozzáteszi: “Amilyen mértékben a munka társadalmilag fejlődik, és ez által a gazdaságnak és kultúrának forrásává lesz, abban a mértékben fejlődik a szegénység és lesüllyedés a dolgozók oldalán, gazdagság és kultúra a nem dolgozók oldalán.”¹² Ugyanitt Marx – utalva a Kommunista kiáltványra – megjegyzi: “A burzsoáziát itt forradalmi osztálynak fogjuk fel – mint a nagyipar hordozóját –, szemben a feudálisokkal és a középrendekkel, amelyek meg akarják őrizni mindazon társadalmi pozíciókat, amelyek elavult termelési módoknak a képződményei.”¹³

Ugyanezt a gondolatmenetet követi az 1891-es, modelljellegetű *erfurti program*. “A termelési eszközök e monopolizálásával együtt halad a szétforgácsolt kisüzemek kiszorítása hatalmas nagyüzemek által, a szerszám géppé fejlődése, az emberi munka termelékenységének óriási növekedése. De ennek az átalakulásnak minden előnyét a tőkés és a nagybirtokosok monopolizálják. A proletariátus és a süllyedő középretegek... számára ez azt jelenti, hogy létük egyre bizonytalanabbá válik, a nyomor, az elnyomás, a szolgaság, a megalázás, a kizsákmányolás állandóan fokozódik.” Ez tehát a diagnózis. A terápia? “A munkásosztály politikai jogok nélkül nem vívhatja meg gazdasági harcát, nem szervezkedhet gazdaságilag. Nem valósíthatja meg a termelési eszközöknek az összesség birtokába való juttatását anélkül, hogy a politikai hatalom birtokába jutna.”¹⁴ A programban nem szerepel a húsz évvel ezelőtti gothai program kapcsán felvetett marxi kíváncsi “a proletariátus forradalmi diktatúrája”-ról, sőt a forradalom sem. (Ezt 1891-ben még a radikálisabb hangvételt kívánó Engels sem szorgalmazta.) Az erfurti program (Karl Kautsky írta August Bebel közreműködésével) már kodifikálta a szociáldemokrata pártprogramok hagyományos felépítését. 1. Távlati célok: a munkásosztály politikai hatalma, a termelési eszközök társadalmi tulajdonba vétele. (Érdemes megjegyezni, hogy a programok szerzői az “összesség” tulajdonába vételt, a társadalmiasítást sem annak mérve, sem pedig határai szempontjából sohasem konkretizálták, mindig jelző nélkül fogalmaztak. A nagytulajdonra nyilván vonatkozott, de kérdéses, hogy gondoltak-e a kistulajdonra, a kisüzemekre, a családi vállalkozásokra is. 2. Polgári demokratikus követelések. 3. Ugyanilyen aktuális, hosszú távon szintén konkrét, mondhatni gazdasági “igények” voltak a szakszervezeti követelések. A szociáldemokrata pártok az európai kontinens szinte mindegyik országában hasonló programokat alkottak – így Magyarországon is.

A programról szólva két dolgot megemlítünk. F. Engels, aki ténylegesen szociáldemokrata pártpolitikusként is szerepelt, élete végén kategorikusan elutasította a kistulajdon erőszakos kisajátítását.¹⁵ Másrészt: megértőbbé vált a parlamentáris (polgári) demokrácia iránt. 1883. augusztus végi levelében, amelyet (Kautsky mellett) a hozzá legközelebb álló fiatal szociáldemokratának, Bernsteinnek küldött, így fogalmazott: “Nálunk a forradalom első, közvetlen eredménye formailag szintén nem lehet más és nem kell, hogy más legyen, mint a polgári köztársaság.” S ebben a liberálisokkal együtt kell és lehet működni addig, amíg a szociáldemokrácia nagyobb tömegbefolyásra tesz szert. Ez szerinte viszonylag rövid idő kérdése.¹⁶ Filipo Turatihoz írt 1894. januári levelében indokoltan tartotta kiemelni és idézni Marx egyik kedvenc gondolatát: Bennünket “akárcsak az egész kontinentális Nyugat-Európát, nemcsak a tőkés termelés fejlődése kínozza, hanem e fejlődés fogyatékos volta is”.¹⁷ Ezt a tételt az “európai periféria” szociáldemokráciája (így a magyar is) a századelőn átvette.

A tőkés átalakulás említett szemlélete, a “vissza” a (feudális) múltba elv elutasítása, a technikaellenességgel való szembenállás mellett a századfordulós szociáldemokrácia a gyakorlatban is szembeszállt a kifejezetten modernizációellenes irányzatokkal: elég az anarchisták vagy a narodnyikok felfogására és mindazon elgondolások és kritikájára hivatkozni, melyek szerint a tőkés fejlődés elkerülhető, “átugorható”. Ugyanekkor, mint a II. Internacionálé 1889-es párizsi alakuló kongresszusa megállapította, “a tőkés termelési mód e fejlődése a munkások fokozódó kizsákmányolását jelenti”.¹⁸ Íme tehát a szociáldemokrata dilemma: adva van a történetileg fontos, elkerülhetetlen, progresszív kapitalizálódási-modernizálódási folyamat, amely viszont nagy terheket ró a “munkásság”-ra. (Ez a szó mindinkább terjedő korabeli, Lassalle-ra visszavezethető értelmezése szerint nem csupán a fizikai dolgozókat, hanem – modern kifejezéssel élve – általában a munkavállalókat jelenti, bár kiváltképpen az ipari munkásságot.) A konfliktus feloldása: *a munkásságot politikai jogokkal kell felruházni* – a szakszervezeti mozgalom megerősítése révén is (szükség van széles körű szociálpolitikai reformok kiharcolására) ha kell tüntetésekkel, sztrájkokkal, minden lehetséges és célravezető eszközzel annak biztos tudatában, hogy közeleg a kapitalizmus “végórája”. (De annak időpontját megjósolni nem lehet.)

Kautsky az erfurti program kapcsán a közösségi tulajdont mint szövetkezeti (tehát nem mint állami!) tulajdont értelmezte, s egyben az áruterelés helyett a “saját szükségletre való termelést” szorgalmazta – legalábbis a nagyüzemek esetében. Egyben fontos szempontnak tartotta a munka termelékenységének fokozását. (Ennek szerinte a technikai fejlesztés is ösztönzője.) Ami a korábbiakat illeti: Kautsky “a nagy átalakulás” időpontjáról, módjáról, körülményeiről úgy vélekedett, hogy ezekről nem lehet közelebbit mondani. Sőt azt is érzékeltette, hogy a jelenre vonatkozó követelésekről nem szabad sohasem lemondani arra hivatkozva, hogy a jövő majd mindent megold. A forradalmi romantika, a messianizmus sem a kilencvenes években, sem később nem volt jellemző Karl Kautskyra, de Engels másik “fiára”, Eduard Bernsteinre sem. A századforduló szociáldemokráciáját nem csak az ő nevük fémjelzte, teoretikusi tevékenységük iránymutató jellege ellenére sem. (Az előbbit azért fontos megjegyezni, mert a szociáldemokrata pártokban számos irányzat létezett, ezért sokféle álláspontot lehet felidézni.)

Bernstein (és Kautsky) teoretikusi tevékenységéhez, az általánosnak mondható szociáldemokrata állásfoglaláshoz szervesen hozzátartozik *a parlamentarizmushoz való viszony*. A kérdés az Internacionálé III., zürichi kongresszusának napirendjén szerepelt (1893. augusztus). A téma előadója, Vanderwilde a közvetlen demokráciát nem minősítette reálisnak; a referendumokat (népszavazásokat) a szociáldemokraták korábban is elvetették mint a bonapartista hatalom manipulációit. Marad tehát a végrehajtó hatalmat ellenőrző, az egyenlő, általános és titkos választójogon alapuló képviselői demokrácia. “Tisztában vagyunk azzal – mondotta –, hogy a parlamentarizmus magában rejt a korrupció veszélyét, mivel a legtermészetellenesebb kompromisszumokhoz, sőt elvek elárulásához vezet.” De: a szociáldemokratáknak nem szabad olyan kompromisszumokat kötniük, amelyekkel “a proletariátus osztályjelleget csak egyetlen morzsája is veszendőbe mehetne”.¹⁹ Ezzel a megfogalmazással a jelen lévő Engels is egyetértett.

A kérdésre Jean Jaurès is visszatért az 1896. júliusi, londoni kongresszuson, kiemelve: “a parlamentarizmust a burzsoá pártok zsarolási fegyveréből a munkásosztály felszabadításának eszközévé kell változtatni”.²⁰ Ekkor ismét felvetődött az antimodernizációs nézeteket legmarkánsabban képviselő anarchistákhoz való viszony. Mint a holland Niewenhuis érvelt: “Egyetlen frakciónak sincs joga monopolizálni a szocializmust – ellenkező esetben csupán a parlamentáris szocialistákról beszélhetnénk.”²¹ Az anarchistákat végül is szavazattöbbséggel kizárták.²²

Eduard Bernstein fellépését illetően még két problémára indokolt kitérni. Napjainkban sok szó esik (aránylag) Marxról és Engelsről és gyakran felmerül a kérdés: Vajon a régi és a mai szociáldemokrácia “levezethető-e Marx és Engels eszméiből?”²³ Közvetlenül sem a régi, sem a modern szociáldemokrácia nem “vezethető le” Marxból. Valóban: ő is és Engels is néhányszor említette, de sohasem konkretizálta a *proletárdiktatúra* fogalmát, s úgy vélekedett, hogy a kapitalizmus főleg saját ellentmondásai miatt a “munkásosztály” és általában a néptömegek aktivitása folytán összeomlik. Magunk is említettünk Marxon kívül másokat is mint a “szociáldemokrácia” előkészítőit. A forradalom azonban – általánossá válva – nem következett be. De Marx és Engels, mint láttuk, nem csak jövendölt. Állandóan hangsúlyozták: semmit nem adnak ingyen; a hátrányos helyzetben lévőknek politikailag és gazdaságilag szervezkedniük kell, különben csak “annyira élhetnek”, amennyire ez a felettük levőknek kívánatos.

A másik elterjedt vélemény, hogy Marx és Engels éppen a 19. és 20. század fordulójára “várták a nagy boomot”. Lehetséges, de nem bizonyítható. Az Internacionálé 1890-es években tartott kongresszusain (és később se) foglalt senki sem így állást. (Legfeljebb óvatosan “rövid időről, viszonylag rövid időről” beszéltek.) Bernstein tehát semmi esetre sem pusztán azért jelentette meg 1899-ben művét, mert a robbanás elmaradását hirtelenjében meg kellett valakinek indokolnia, és a szociáldemokrácia számára újra kellett fogalmaznia az elméleti alapvetést.

Eduard Bernstein, Marx és Engels munkatársa, hosszú éveken át a birodalmi gyűlés (a parlament) tagja, újságíró, szerkesztő, teoretikus, időnként pártfunkcionárius – akit mellesleg a nemrég elhunyt baloldali radikális Ernest Mandel “a legtisztességesebb és legokosabb szociáldemokratá”-nak nevezett – maga írta műve, *A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai* előszavában: “Ellene voltam annak a nézetnek, miszerint a polgári társadalom rövidesen várható összeomlása előtt állunk, s hogy taktikáját a szociáldemokrácia egy ilyen küszöbönálló nagy társadalmi katasztrófára való kilátás alapján határozza meg, illetve attól tegye függővé”.²⁴ Bernstein – visszaulva a könyv megjelenése előtti vitákra – mindenestre hangsúlyozta: a kapitalizmus életképesebbnek mutatkozik, mint ahogyan azt Marx vélte; Engels pedig élete utolsó éveiben maga hajtott végre bizonyos forradalomelméleti revíziót, amely elsősorban a Németországban 1871 után lezajlott, modernizációs folyamaton alapult. E folyamat során “a burzsoázia és a kormány odáig jutottak, hogy a munkáspárt törvényes akciójától jobban féltek, mint a törvénytelenétől, a választás eredményeitől jobban, mint a lázadásétól. Mert a harc feltételei ezen a téren is lényegesen megváltoztak. A régi stílusú lázadás, az utcai barikádharc, mely 1848-ig mindenütt meghozta a végső döntést, jelentősen elavult.”²⁵

A szociáldemokrácia – részben modernizációs törekvései folytán – már az 1890-es években számos *etatista* vonást mutatott. Bernstein ezeket a vonásokat erősítette. 1914. március 15-i budapesti előadásában így fogalmazott: “Minthogy e kapitalizmus fejlődése hosszabb ideig tartott, mint Marx és Engels hitte, közben az állam törvényhozásával, a gazdasági politika egész sor intézményével beleavatkozott a fejlődés menetébe.”²⁶ Ezt a beavatkozást pozitívnak, kiegyenlítő jellegűnek vélte; kiváltképpen demokratikus állam esetében. Az “önszabályozó piac” eszméjében Bernstein nem hitt, mint ahogyan Ferdinand Lassalle sem, akinek az életművét mindig buzgón kutatta, s akit – bizonyos értelemben – példaképének tekintett. Az etatizmus azonban nem tette, a szó későbbi értelmében, “államszocialistává”. Rá tehát nem vonatkozik az, amit Bródy András régióink több évtizeddel később kialakuló pártállamairól ír: “Hiszen még Adam Smith és Karl Marx haladó, és az emberi képességek szabad fejlődését védő elméleteit is sikerült a megfelelő etatista mázzal bevonva összeegyeztetni az Osztrák–Magyar Monarchiából hozott kameranista és rendőri nézetekkel, valamint az alaposan belénk nevelt alattvalós magatartással!”²⁷ Nem, eddig Bernstein sohasem jutott el, de az államnak (és az önkormányzatoknak) mindig megkülönböztetett jelentőséget tulajdonított.

Már az említettek miatt sem lehetett liberális; nem is szólva az osztályharcról szóló nézetek átvételéről, amire még visszatérünk. Az viszont tény, hogy éppen a modernizációs feladatok megoldása érdekében barátságosan viselkedett a liberálisokkal, s erre figyelmeztette a szociáldemokratákat is. Alapművében így írt: “Végül továbbá ajánlatos lenne bizonyos mértéket tartani a ’liberalizmus’ elleni hadüzenetekben. Igaz, hogy a modern idők nagy liberális mozgalma mindenekelőtt a tőkés burzsoáziának jött kapóra, és a pártok, melyek felvették a liberális nevet, az idők folyamán a kapitalizmus védelmezői voltak vagy azokká váltak. E pártok és a szociáldemokrácia természetesen csak ellenfelekként állhatnak szemben egymással. Ami azonban a liberalizmust mint világtörténelmi mozgalmat illeti, annak a szocializmus nemcsak időrendben, hanem szellemi tartalmánál fogva is törvényes örököse, ami egyébként a gyakorlatban is megmutatkozik minden olyan elvi kérdésben, melyben a szociáldemokráciának állást kell foglalnia.” Bernstein az állampolgári szabadságra gondol s ennek kapcsán Rousseau *Társadalmi szerződésére* hivatkozik, megállapítva: “felelősség (Cobden) nélkül nincs személyes szabadság”. Érzékeltette a liberalizmuson belüli irányzatokat: a Manchester-liberalizmust egyoldalúnak tekintette és elutasította.²⁸ De hangsúlyozta: van másfajta liberalizmus is. (Tudniillik a Smith- és a Mill-féle.)²⁹

Bernstein alapművében kiemelte a részvénytársaságok jelentőségét a modern termelésben, rámutatott a nagyipar fontosságára, majd a következő megállapítást tette: “Ha a technika szakadatlan előrehaladása és az üzemek centralizációja az iparágak növekvő számában valóra vált – aminek jelentőségét még a megrögzött reakciók sem hallgathatják el –, akkor nem kevésbé fennáll az igazság, hogy az iparágak egész sorában a kis- és középüzemek a nagyüzemek mellett teljesen életképesnek mutatkoznak.”³⁰ Sok esetben ugyanis éppen ezek az üzemek a hatékonyak. A társadalom bipolarizációja nem következik be; a középrétegek (a tulajdonnal rendelkező középrétegek) és a hozzájuk kapcsolódó szakértelmiség megmarad, a társadalom differenciáltabbá válik. Az önmagát túlélő feudalizmus egyes vonásai még a legfejlettebb országokban is érzékelhetők. Ezek kiküszöböléséért a szociáldemokráciának küzdenie kell. A modern társadalom – tőkés társadalom. A Marx által említett proletárdiktatúrára való törekvés azonban – Bernstein szerint – zsákutca; mi több, általános gazdasági-társadalmi visszaesésre vezethet; sok szempontból modernizációellenes, blanquista tétel. “A szociáldemokrácia egész gyakorlati tevékenysége arra irányul, hogy olyan helyzeteket és előfeltételeket teremtsen, amelyek lehetővé teszik a modern társadalmi rend [azaz a kapitalizmus] görcsös kitörésektől mentes átmentését egy magasabb rendűbe.”³¹ A “felfuvalkodott, polgárellenes beszédek” értelmetlenek. A “görcsös kitörések”, azaz a blanquista módra elképzelt forradalom és a “polgárellenes” szólamok hangoztatása helyett mire van szükség? A termelőerők fejlődése alapján bekövetkező politikai változásra. “A feudalizmust, merev rendi intézményeivel, majd mindenhol erőszakkal kellett szétrobbantani. A modern társadalom liberális intézményei éppen abban különböznek amazoktól, hogy hajlékonyak, változásra és fejlődésre képesek.” Nem robbantani, hanem csak továbbfejleszteni kell őket. Bernstein egyetértőleg idézi a *Clarion* című, angol szocialista lapot: “Igazi demokrácia” kialakítása – ez a szociáldemokraták feladata. “Mielőtt a szocializmus lehetővé válnék, a demokraták nemzetét kell felépítenünk.”³² Az átalakulás a politikai párt, a parlamenti küzdelem, a szakszervezetek érdekvédő tevékenysége és az önkormányzatok, valamint a különböző szövetkezetek révén érhető el. Ezek az evolúciós fejlődés fő tényezői. S ha már említettük a liberálisokról alkotott véleményét, indokolt utalni filozófiai alapállására is, mert ennek politikai következményei voltak. Bernstein nem hegelianus, hanem Kant követője volt. Ennek következtében nyitottabb a vallás és a vallásos meggyőződés politikai megnyilvánulásai iránt. Ez azért jelentős, mert az 1891-től (*Rerum novarum*) datálható politikai katolicizmus, tágabb értelemben a politikai kereszténység a későbbiekben hol a szociáldemokrácia politikai versenytársa, ellenfele, hol politikai partnere lett.

1914-es (már említett) budapesti előadásában és számos más korabeli megnyilvánulásában Bernstein már nem teljesen úgy fogalmazott, mint másfél évtizeddel korábban. A kapitalizmussal szemben jóval kritikusabb, anélkül, hogy az átalakulásra vonatkozó nézeteit feladta volna; sőt ismét hangsúlyozta: a forradalom (ha ez alatt barikádharcokat értünk) inkább romboló, mintsem építő eszköz. Ugyanakkor kiemelte Marx értéktöbbség-elméletét, amely kiállta az idők próbáját: “Eszerint az értéktöbbséget valóban küzdelemben a vállalatok mindjobban koncentrálnak, mind nagyobb méretűekké kell válniuk és ezzel mind terjedelmesebb kapitalista vállalkozásokká fejlődnek ki.”³³ A közép- és kisüzemek valóban folyamatosan szorultak ki. Marx szelleme tehát mintha “bosszút állt” volna Bernsteinen. Hiszen az utóbbi a már jelzett helyen ki is mondta: “Ha Marx idején még vitatni lehetett, ma már senki sem vonja kétségbe az [értéktöbbség-] elmélet igazságát.” (Bár azért rámutat arra, hogy a közép- és kisüzemek teljesen nem tűnnek el.) Modernizációs elveit azonban most is hangsúlyozza: “Amint a munkásosztályal [itt persze lassalle-i értelemben, a munkásosztály említett széles körű fogalmáról van szó] szemben támasztott igények növekednek, szervezkedése szükségszerűvé válik, mert az egyes munkás a tőkével szemben anélkül védtelen volna és játéklabda a piacon, függésben a konjunktúra változásaitól, amelyek kedvezőtlen fordulatai ellen védekeznie kell. De ez a szervezkedés nemcsak a munkásság, hanem általában az egész társadalom szempontjából szükséges. Abból az egyszerű okból, mert a munkásosztály egész létével a társadalmi fejlődéshez van kapcsolva, ahogy egyetlen társadalmi osztály sem.”³⁴

A kapitalizmus “végórája” Bernstein szerint még beláthatatlanul messze van. A társadalom átstrukturálódik, a középrétegek szerepe megnő. Ha valóban demokratikus intézményrendszer alakul ki, akkor a “munkásosztály” pártjai, szakszervezetei révén beleszólhat az állam ügyeibe, sőt fokozatosan átforgalmazhatja az államot. Demonstrációkra, sztrájkokra, szervezkedésre, szociálpolitikai programokra szükség van, de az állam lebontására nincs. Az anarchista, a blanquista – és a későbbiekben a bolsevik – nézetek követése zsákutcába visz; diktatórikus hatalmat hoz létre. A 19. és 20. század fordulóján már nem az a korszak, amelyben Marx élt, aki óriás volt ugyan, de a jövőt nem láthatta előre; nem ismerhette fel a fennálló társadalmi rend evolúciós átforgalmazhatóságának lehetőségét. Engels, aki 12 évvel túlélte Marxt, már sok mindent megjósolt az új problémákból, de ezekből – így Bernstein – már nem vonhatott le részletes következtetéseket. A szociáldemokrata pártokban és az Internacionáléban helytelen lenne szakítást előidézni: a korszerű álláspontok előbb-utóbb úgyis érvényesülnek. Bernstein szerint a társadalmi változások átstrukturálják a társadalmat, amelynek politikailag tartós többpártrendszer lehet a következménye.

A fentiek alapján, a 82 éves Bernstein halálakor az ausztrómarxista, tehát elvileg az elhunynál baloldaliabb – egyébként Otto Bauert példaképének tartó – Mónus Illés helyteleníti a “forradalmár” és a “reformer” szembeállítását, mint ahogyan Bernstein is keserű humorral vette tudomásul, hogy Lenin mind őt, mind a revizionizmus radikális ellenfelét, Karl Kautskyt egyaránt “árulónak” nyilvánította, holott maga Lenin is revideálta Marxt, persze nem Bernstein és nem is Kautsky példáját követve. “A tények fölött nem szabad napirendre térni” – így Bernstein, s így Mónus is. Az említett nekrológ nagyon frappánsan “indokolja”, hogy miért fontos most nekünk Bernsteinnel foglalkozni. “Eduard Bernstein élete, munkássága és jelentősége túlnőtt Németország határain... nemzetközi jelentőségűvé vált. Nincs munkásmozgalom és nincs ország, melynek mozgalmára hatással ne lett volna.”³⁵ Így van. Legfeljebb azt tehetjük hozzá: bevallott vagy – legitimációs okokból – be nem vallott hatással.

Bernstein működésének ismertetését megszakítva rátérünk *Karl Kautsky* munkásságára. Bernstein és Kautsky ugyanis szinte ikercsillagok voltak: a német szociáldemokrácia és az Internacionálé “ikercsillagai”. A párt gyakorlatának, politikájának irányításában közvetlenül nem vettek részt: vezető teoretikusok, elméleti folyóiratok szerkesztői (az utóbbi valóságos “elméleti pápa”), és egymás ellenfelei, akik életük alkonyán – tapasztalataik birtokában – közel kerültek egymáshoz. Politikailag szerencsésnek tartható, hogy a szociáldemokrácia mindkettejüket “fel tudta mutatni” ott, ahol kellett. De hát a szociáldemokrácia sohasem volt homogén mozgalom. Mindketten egy pártban voltak – eltérő nézetekkel; ezt a pártot – rövid időre – csak 1917-ben, a pártszakadáskor (Németország Független Szociáldemokrata Pártjának megalakulása) hagyták el, de hathatósan közreműködtek mindketten az egység létrehozásában.

A kiterjedt irodalmi-történelmi tevékenységet kifejtő Kautsky – az 1918 előtti periódusban – “ortodox” volt. Erősen “tulajdonorientált”, a kisüzem “haláltusájáról” írt, *a nagyobb, forradalmi jellegű társadalmi megrázkódtatásokat nem tartotta elkerülhetőnek*. Nem bízott abban, hogy tőkés viszonyok között a munkás helyzete alapvetően megváltozzék; javulni ugyan javulhat, kell is hogy javuljon, de: “A munkabér nem emelkedhet olyan magasra, hogy a tőkés ne legyen képes folytatni üzletét és megélni belőle. Ilyen körülmények között ugyanis előnyösebb volna számára, ha teljesen felhagyna az üzlettel. A munkás bére tehát sohasem emelkedhet olyan magasra, hogy egyenlővé váljék a termék értékével. Mindenkor fölösleget, értéktöbbletet kell nyújtania, mert csakis e fölösleg megszerzésének a reménye készíti a tőkést a munkaerő vásárlására. A tőkés társadalomban tehát a munkabér sosem emelkedhet olyan magasra, hogy a munkás kizsákmányolása véget érjen.”³⁶ Ez természetesen igaz. Csupán az a kérdés, hogy a nem tőkés társadalomban mindezt el lehet-e osztani. Nem terheli-e a munkabért számos más költség, szolgáltatás, amelyekről már – Lassalle-lal vitázva – Marx is írt? Az industrializációt Kautsky is igenli; de annak “árát” igen nagyra tekinti – a munkavállalók szempontjából. Némelykor Kautskynál észlelhető az a kérdésfelvetés, amely Bernsteinnél nem: létbiztonság szempontjából nem volt-e jobb a középkori, rendi társadalom? A válasz: általában nem, de egyes vonatkozásokban igen. Mindazonáltal Kautsky a kételyeket elhessegette: gazdasági fejlődésre, modernizációra – amely persze tökekoncentrációra, túltermelési válságokra vezet – szükség van, hiszen a további fejlődést éppen a kapitalizmus alapozza meg. “A gazdasági fejlődés sokféle módon befolyásolható; lehet gyorsítani és lassítani, lehet gyengíteni és erősíteni a hatásait, lehet fájdalommentesebbé és fájdalmasabbá tenni – belátásunk és a rendelkezésünkre álló társadalmi hatalom szerint.” De nem a szövetkezeti tulajdonlás a megoldás. “Az árutermelés uralma idején a nagyüzem szükségszerűen tőkés formát ölt; a szövetkezeti forma itt csak tökéletlenül és szórványosan fordulhat elő, de sohasem válhat uralkodó formává. Aki tehát komolyan veszi azt, hogy a termelési eszközök szövetkezeti tulajdonát kell a tőkés tulajdon helyére állítani, annak egy lépéssel tovább kell menni annál, ameddig a liberálisok és anarchisták hajlandók elmenni: az árutermelés megszüntetéséig.”³⁷ Kautsky fontosnak tartotta a termelést: sem rá, sem a szociáldemokráciára nem jellemző, hogy csak elosztani akar, nem törődik a javak előállításával. Kautsky – úgymond – elfogadná a magántulajdon primátusát, ha meggyőznék: az a hatékonyabb, hiszen már Marx megmondta, hogy a fejlődés alapvető eleme a termelőerők fejlődése. (E kérdésre még visszatérünk.)

Kautsky a gyakorlatban nem bizonyosodhatott meg arról, hogy melyik tulajdonforma a hatékonyabb. Bár a reformokat (1. az erfurti program 2. blokkját) fontosnak tartotta és fenntartotta a polgári demokratikus követeléseket, *A szociális forradalom* (1902) és az *Út a hatalomhoz* című munkájában (1909) a radikális változás távlati szükségességét hirdette. A szociális forradalmat folyamatnak tekintette – nem puccsnak vagy barikádharcnak, hanem különböző harci eszközök alkalmazásának. Tulajdonképpen úgy vélekedett, hogy az evolúcióban benne van a revolúció és a revolúcióban az evolúció. Ez a felfogás az egész nemzetközi szociáldemokráciára nagy hatással volt és – az éles vita ellenére – bizonyos mértékig Kautskyt közelítették Bernstein nézeteihez. A *modernizáció* kérdését szem előtt tartva Kautsky úgy vélekedett, hogy ha a szocialista hatalom létrejön, a kormányzat “nem a profitokat, hanem a béreket kívánja emelni”.³⁸ Kautsky a proletárdiktatúrát elutasította. Lényegében azon az állásponton volt, hogy a munkásosztály abszolút többséget alkotó társadalmi erővé válhat, és semmiféle diktatúrára nincs szüksége. Az állam szerepének felfogása, a munkásönkormányzat lényegi elutasítása rokon a későbbi “létező szocializmusok” számos jellemvonásával – lásd például “a termelés társadalmi szintű szabályozását”.

Kautsky 1918-as, *Demokrácia és diktatúra* című műve jól mutatja gondolkodását, implicite a modernizációról alkotott véleményét. Kautsky kitért “a mozgalom minden, a végcél semmi” ismert bernsteini elvére is.³⁹ “Olykor különbséget tesznek a demokrácia és a szocializmus, tehát a termelőeszközök társadalmi tulajdonba vétele és a termelés között oly módon, hogy azt mondják: Ez a végcélunk, ez a mozgalom célja és a demokrácia csupán e célt szolgáló eszköz, amely bizonyos feltételek mellett alkalmatlan, mi több, még akadály is lehet. Szigorúan véve nem is a szocializmus a végcélunk, hanem a mindenfajta kizsákmányolás és elnyomás megszüntetése, irányuljon az egy osztály, egy párt, egy nem vagy egy nép ellen (erfurti program). Ezt a célt a proletárok osztályharcának támogatásával igyekszünk elérni... A szocialista termelési módot ebben a harcban azért tűzzük ki célul, mert a ma adott technikai és gazdasági feltételek mellett a proletariátus biztos felszabadítása egyetlen eszközének tűnik. Ha ránk bizonyítanak tévedésünket, nevezetesen azt, hogy a proletariátus és egyáltalán az emberiség felszabadítása legcélszerűbben kizárólag a termelőeszközök magántulajdona alapján érhető el... akkor el kellene vetnünk a szocializmust, de jótányit sem kellene engednünk végcélunkból, hiszen ezt éppen végső célunk érdekében kellene megtennünk.”⁴⁰ Lényegében Kautsky gondolkodásában sem kap kiemelkedő helyet a “végcél”, “a történelem vége”; a figyelmet ő is elsődlegesen a folyamatra összpontosította.⁴¹

Felvetődik a kérdés: felfedezhető-e Kautsky keze nyoma a 20. századon? Tudvalevő, hogy az első világháború kitörése előtt és után (1918–1919) számos radikális irányzat lépett fel a szociáldemokrata mozgalomban – tükrözve a tömegek radikalizálódását, és előtérbe került az Oroszországban hatalomra jutó bolsevizmus is. Ugyanakkor a szociáldemokrácia “törzsállománya” Nyugat- és Közép-Európában érintetlenül maradt, sőt erősödött is, jelentős parlamenti, valamint kormánypozíciókra szert téve. Nos, ez Karl Kautsky nélkül – ha szabad egyetlen személyt megnevezni – nem történhetett volna meg. Kautsky figyelembe vette az egyes európai régiók közötti különbségeket, hangsúlyozva, hogy ezeknek a politika kialakításában nagy szerepük van. Az út a hatalomhoz (*Weg zur Macht*) című munkája Rosa Luxemburgra, de magára Leninre is számottevő hatást gyakorolt. Ugyanekkor Kautsky nem riasztotta el a “méréskelteket” sem, hiszen élesen bírálta Lenint. (Azt hangoztatta, hogy Oroszország még nem eléggé modernizált és polgárosult; ezért hatja át a bolsevik politikát a voluntarizmus – ami rossz következményekre vezethet.)

Kautsky igenelte a modernizációt – de szükségesnek tartotta a széles néprétegek érdekeinek valamiféle állami közreműködéssel történő figyelembevételét; ezzel kapcsolatban rendkívül nagy jelentőséget tulajdonított a szakszervezetek nyomást gyakorló szerepének. Elvégre a tőkés maximális profitot igényelnek, de – amennyiben erre rákényszerülnek – beérik kisebbel is akkor, ha a termelés még így is bőségesen kifizetődő számukra. Irreális követeléseket persze nem tanácsos támasztani, de ez nem jelentheti a mindenfajta követelésről való lemondást. Nem beszélt – Bernsteinnel ellentétben – a kapitalizmus “átformálásáról”, de arról igen, hogy az állam rákényszeríthető arra, hogy ne csak a tőkés érdekeit vegye figyelembe. (A német szociáldemokrácia sohasem dicsérte, de nem is negligálta a Bismarck-féle, a korszakban nagy visszhangot kiváltó szociálpolitikát. Lényegében nem tagadta azokat a konzervatív reformintézkedéseket, amelyek azt példálták, hogy lehet “modernizálni” korszerű szociálpolitika mellett is, nem “manchesteri” módon.)

Kautsky úgy vélekedett, hogy ott, ahol még nincs igazi polgári demokrácia, és a kapitalizmus fejletlen vagy egyoldalúan fejlett, a szociáldemokratáknak is sajátos feladatai vannak. A magyar viszonyokat jól ismerte; Magyarországot is az utóbbi kategóriába sorolta. Ez indította a hozzá közelálló Garamit és a később radikálisabbá váló Kunfit az olyan – mint láttuk Kautsky kijelentéseihez hasonló – megállapításokra, hogy Magyarország népét nemcsak a kapitalizmus, hanem annak fejletlensége is sújtja, a gazdasági és politikai életben még sok a feudális vonás; ahogyan Kunfi a mesteren túlmenő élességgel fogalmazott: Magyarországon “a szociáldemokrácia a polgári társadalom bábája”. Mi több, a magyarországi szociáldemokrácia első embere, Garami Ernő 1914 előtt szinte új modernizációs elképzelésekkel állt elő, éppen Svédország példájára hivatkozva. Szerinte a modernizáció nem egyenlő az ipusztálódással. Fontosabb az előkészítés, az infrastruktúra, az emberek “felkészítése”, a megfelelő műveltségi szint kialakítása. (Természetesen a mai szakkifejezéseket használjuk.) Garami fenti nézetei Adam Smith már említett felfogására emlékeztetnek.

Az 1918 utáni, mintegy évtizednyi fellendülés is konfliktusokkal terhes. A szociáldemokrata pártokban szakadás következett be, 1919-ben megalakult a Kommunista Internacionálé 1921 és 1923 között működött a többségi pártokkal szemben álló “két és feles” Internacionálé, egyes országokban erős jobboldali irányzatok jöttek létre. Mind Bernstein, mind Kautsky modernizációs elgondolásának kiütköztek a gyengéi. Bernstein 1907-ben még kifejezetten modernizációs jelleget (is) tulajdonított a gyarmatosításnak. Ilyen valóban volt, de ez nem a gyarmati rendszer szociáldemokratizálása irányába hatott. Hasonlóképpen járt néhány évvel később Kautsky “ultraimperializmus” elmélete, amely szerint a monopóliumok uralma szervezett világgazdasághoz, az ellentmondások, a válságok, a háborúk kiküszöböléséhez vezethet. Kevés sikerrel járt a koalíciós elv alkalmazása. (Gondoljunk a weimari köztársaság történetére, a szociáldemokraták állandó és baljós deferálására a polgári erők előtt. Az elv első képviselője A. Millerand francia szocialista politikus, aki 1899-ben belépett a polgári kormányba. Ezért 1904-ben kizárták a szocialista pártból.)

Nem kívánunk részletesen foglalkozni az 1918–1920 közötti periódussal. Ismeretes, hogy többen (most nem a kommunistákra gondolunk) élesen bírálják a német (és általában az európai) szociáldemokrata vezetőket, hogy – úgymond – a gyakorlatban lehorgonyoztak a kapitalizmus mellett, és legfeljebb annak “megszelídítésére” törekedtek. Itt – témánk szempontjából – csak azt hangsúlyoznánk, hogy a szociáldemokrata vezetőség(ek) nem egy prominens személyisége (más okok mellett) a termelőerők adott szintjét (tehát éppen a modernizációt) féltette a radikális antikapitalizmustól, amely követeléseinek teljesítése csak diktatórikus eszközökkel lett volna megkísérelhető, a siker reménye nélkül.

A német szociáldemokrácia 1921-es (görlitzi) programját jelentős részben Bernstein eszméi uralták. Itt már kimondatott: a párt “a demokrácia és a szocializmus érdekében: harci közösségbe kívánja tömöríteni mindazokat a fizikai és szellemi dolgozókat, akik rá vannak utalva munkájuk hozamára”. A cél a *demokratikus köztársaság* lett, amely majd a demokratikus szocializmus irányában fejlődik.⁴² A négy évvel későbbi heidelbergi program már csalódást jelent és bizonyos visszalépést Erfurt irányába. Mindenesetre tény, hogy a húszas években a szociáldemokraták (különböző választójogi reformok révén) Európa-szerte bekerültek a parlamentekbe, kormányokba – s olyan pozíciókra tettek szert, amelyekről 1914 előtt szó sem lehetett. Programjaik jelentős részének mind a polgári szabadságjogokat, mind a szociálpolitikát illetően – bár különböző mértékben – érvényt szereztek.

S mindez hogyan függ össze a modernizációval? Úgy, hogy a történelmének egyik korszakában sem egalitárius szociáldemokrata vezetés nem kívánt “mindent eltörölni”, a termelőerők már elért fejlődésére épített, a tőkés viszonyokat akarta mind a politika, mind a gazdaság szférájában továbbfejleszteni a “demokratikus szocializmus” irányába; tartott a forradalmi jellegű konfliktusok romboló, a már elért eredményeket is megsemmisítő, primitivizáló hatásától. Úgy vélekedett, hogy a tőkés fejlődés politikai reformokkal és szociálpolitikával elviselhetővé tehető, bizonyos mértékig humanizálható. Nem kéregetéssel, hanem a nyomásgyakorlás eszközeivel, a politikai párt és a szakszervezetek intézményrendszerével. Ráadásul a vezetést nem lehetett “antimarxizmussal” sem megvádolni; hiszen “már Marx megmondotta”, hogy csak a kifejlett kapitalizmusból fejlődhet ki a szocializmus. A kapitalizáció különben sem “választás” kérdése, hanem “történelmi szükségszerűség”. (L. Kautsky determinizmusa.)

Nyilván a fenti helyzet is konfliktust teremtő helyzet volt, amelynek feloldásához kompromisszumok szükségeltettek. (Sokszor a pártokon belüli radikálisok fel is léptek e kompromisszumok ellen, de azért ki nem léptek a sorból.) A nagy gazdasági válság kitöréséig a szociáldemokrácia tudta is kezelni ezeket a konfliktusokat, a válság – mint arra Berend T. Iván is rámutatott – azonban új helyzetet teremtett.⁴³

A szociáldemokraták kibővült bázisa nem volt kompromisszumellenes. Tudta, hogy túlhajtott társadalmi és bérkövetelésekkel tönkretelheti (persze csak az engedékeny munkaadó) üzemét, és akkor munkanélkülivé válik. Tudatában volt annak is, hogy a prosperáló gazdaságból ő is profitálhat (ha nem is annyit, mint a tőkés). A bázis tehát nem volt “romboló mentalitású”, mai szóval modernizációellenes. Azt azonban megkövetelte, hogy érdekeit a párt, illetve a szakszervezet keményen képviselje, azoknak prioritást biztosítson. A jövőre hivatkozó, áldozatvállalásra buzdító érvelés ettől a korszaktól idegen volt; nem is élt vele senki.

A szociáldemokraták a két világháború között abba a helyzetbe kerültek, hogy nem csak a teória, hanem a politikai gyakorlat szintjén is “tudomásul vegyék” a kapitalizmust. De: 1. Nem adták fel az elméletileg annak meghaladását igénylő távlati céljaikat; ezt senki nem is várta tőlük. 2. Látva a konfliktusos helyzetek tényleges dilemmáit, a párt- és szakszervezeti vezetőségek Európa-szerte arra törekedtek, hogy társadalmi bázisuk számára – a realitásokat figyelembe véve, a kudarcokat elkerülve – minél jobb kondíciókat biztosítsanak. Abból indultak ki, hogy a tőkés akkor is megtalálja a számítását, ha nem törekszik az elérhető maximális profit kisajtolására, már csak azért sem, mert ez a törekvés őt magát is sújthatja – főleg gazdasági konjunktúrák idején. Tehát a vállalkozásra nem csak a társadalmi konfliktusokat generáló “manchesteri modell” ösztönöz. Erre is gondolt a német szociáldemokrácia egyik vezéregyénisége, Karl Legien, a szakszervezeti szövetség elnöke, amikor úgy fejezte ki magát – némi iróniával –, hogy ha a szakszervezeteket kivonnák a szociáldemokráciából, nem maradna ott semmi. Mások viszont óvtak a párt és a szakszervezetek közti túlságosan erős kapcsolatoktól. A kérdés különösen bonyolulttá válik, ha a szociáldemokrata pártok kormányra kerülnek.

A szociáldemokraták – akárcsak Marx és Engels – vagy a klasszikus közgazdaságtan képviselői, akik valamennyien tisztában voltak az osztályharc tényével, természetesen tudták, hogy vannak osztálytársadalmi érdekek, és bizonyították a nemzeti érdek létjogosultságát is. A német, az osztrák és a magyar szociáldemokrácia erőteljesen bírálta a Párizs-környéki békerendszert, és rámutatott arra, hogy az új fegyveres konfliktusokat hívhat életre. A bírálatból a modernizációs szempontok sem hiányoztak. (A magyar szociáldemokraták például az 1917-es nemzetközi stockholmi tanácskozásokon és az ezt követő konferenciákon – többek között – azzal érveltek az Osztrák–Magyar Monarchia demokratizált államszövetség formájában történő fenntartása mellett, hogy a “nagy gazdasági egység” kedvezőbb a fejlődés szempontjából, mint a “kisállamosdi”.) Ugyanakkor azonban a osztálytársadalmi, illetve nemzeti érdekre való polgári hivatkozásokat kritikusan fogadták. Sohasem mulasztották el rákérdezni: voltaképpen kinek az érdekéről van szó? Kinek kedvez, vagy kit sújt a szóban forgó intézkedés? Ez a szempont dominált a szociáldemokrata parlamenti frakciók munkájában a különböző országok parlamentjében, s ennek érvényesítése jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a szociáldemokráciával mint fontos politikai erővel számolni kellett, hogy a szociáldemokraták által képviselt érdekek és értékek mintegy integrálódtak a parlamentáris demokráciák politikai életébe.

Az 1918 és 1929 közötti években a gyors gazdasági fellendülés folytán modernizációs feladatok nem kerültek előtérbe. A nagy polgári demokráciákban (Anglia, Franciaország) a szociáldemokraták konfliktushelyzetekkel kerültek szembe: mit lehet jelenleg elérni, mi a realitás, s a jelen feladatai mennyiben állnak összhangban az elvileg soha fel nem adott perspektivikus célokkal. Vonatkozik ez elsődlegesen az 1930-as évek második felében Léon Blum francia népfrontkormányára. Ennek a végül is elbukott, a “pénz falába” ütközött kísérletnek a kapcsán (a nagytőke rovására) a pénzügyi válság viszonyai között széles körű szociálpolitikai reformok valósultak meg. De a “pénz falába” ütköztek már korábban az ugyancsak szociális eredményeket felmutató angol Labour-kormányok (Malcolm MacDonald és mások). Konfliktust jelentettek az ismert munkaszervezési problémák is. A Ford- vagy a Taylor-rendszer technikai haladást jelentett ugyan, de a munkavállalókra rendkívül negatív hatással volt. A szociáldemokrata választ az utóbbi szempont motiválta.

A nagy gazdasági válság néhány éve – ha szabad ezt a szót használni – meglepetést okozott: a krízisből nem a baloldali radikalizmus profitált, nem is a szociáldemokrácia. (Karl Kautsky még megérte e fejleményeket, amelyekből helytálló tanulságokat vont le. 1938-ban halt meg – emigrációban.)

Ismét figyelmeztetni szeretnénk arra, hogy a szociáldemokrácia hatásköre főleg (persze nem kizárólagosan) a már így vagy úgy “modernizálódó” európai országokra terjedt ki. Tehát a modernizáció nem volt abban az értelemben napirenden levő feladat, mint ahogy az – az ismert okok miatt – napjainkban Európa és a világ számos országában, a rendkívül sajátos kapitalizáció viszonyai közepette.

A korábban Európa-szerte a fasiszták – nácik – által üldözött, illegálisba kényszerített szociáldemokrácia 1945 után új lehetőségeket kapott. (Ez nem vonatkozik a keleti tömb országaira, amelyek lényegében a szovjet államszocialista modellt vették át: ennek megfelelően fogtak hozzá a modernizáláshoz.)

S. Miller a német és a nemzetközi szociáldemokráciát illetően erőteljesen kiemeli *Kurt Schumacher* tevékenységét, aki a náci koncentrációs táborból kiszabadulva került a párt élére. Megállapítja: “Schumacher számára ’szocialistának’ lenni természetesen a kapitalista társadalmi rend elutasítását jelenti, a jövedelem igazságos elosztását, a fontos iparágak szocializálását, a munkavállalók gazdasági döntésekbe való beleszólását, a különböző létegyenleteket kielégítő szociálpolitikát és valamennyi ember egyenlő szakmai és művelődési esélyét. Mindezt nemcsak az SPD követelte, hiszen a szakszervezetek (melyeknek sok nem szociáldemokrata tagja is volt) és részben a CDU, a Kereszténydemokrata Unió is ezekkel a követelésekkel állt elő. Az utóbbit Schumacher jelentős ellenfele, Konrad Adenauer vezette.”⁴⁴

Schumacher a német szociáldemokraták 1946-os (a háború utáni első) kongresszusán tartott referátumában pártjának erőit az újjáépítésre, egy “demokratikus és szocialista Német Köztársaság” létrehozására ösztökölte, amely a kiépülő Európai Egyesült Államokban foglal majd helyet. Egyben kifejezésre juttatta együttműködésre irányuló szándékát a demokratikus polgári középpártokkal. Mindez megfelelt a korábban illegálisban, illetve emigrációban dolgozó szociáldemokraták felfogásának. A demokratikus szocializmus perspektíváiban gondolkodó Schumacher – s ez témánk szempontjából fontos – elvetette a Németország szétagolására és leépítésére (antimodernizációra) irányuló, egyes nyugati körök által pártfogolt elképzeléseket (például Morgenthau-terv). Elfogadta viszont a szövetségi állam gondolatát, hangsúlyozva, hogy veszélyesnek tartja a nyugati területek egyoldalú angol–amerikai orientációját.

Schumacher – a források tanúsága szerint – nem felszámolni, hanem *átformálni akarta a kapitalizmust*, hogy alapul szolgáljon a további szocialista irányú fejlődésre. Ebben *Bernstein* követőjének tekinthető. Azt – Bersteinhez hasonlóan – nem tartotta szociáldemokrata feladatnak, hogy “menedzselje a kapitalizmust”. Erre német viszonyok közepette – a háborús rombolások ellenére – nem is volt szükség. Egyébként a hagyományos szociáldemokrata álláspont szerint, a feudális maradványok lebontása után, maga a tőke menedzseli saját magát. Az állam feladata bizonyos egyensúlyteremtés, s ezt a tevékenységet a szociáldemokraták a párt és a szakszervezet révén ösztönözhetik.

1945 után szembesültek a szociáldemokraták Németországban (de, persze több kivételtől eltekintve, máshol is) azzal, hogy a szociáldemokrácia gyengébb a vártnál. Schumacher abszolút parlamenti többségben reménykedett, ehelyett az 1949-es nyugatnémet választásokon a keresztény pártok győztek, Konrad Adenauer lett a kancellár, akinek gazdasági minisztere, Ludwig Erhard professor (mindketten mentesek voltak a náci múlt kompromittáló hatásától) nagyszabású modernizációs programot indított be (szociális *piacgazdaság*). Az Adenauer-kormány lehetőségeit a nagyszabású amerikai segélyprogram (Marshall-terv) biztosította. Az amerikai vezetés ugyanis egyrészt tartott a “kommunista veszélytől”, másrészt attól, hogy Nyugat-Németországban a nyomor hatására kaotikus állapotok alakulnak ki. A segélyprogram beindításával a “modernizációt” – s persze saját befolyásukat – kívánták megalapozni. Az említettek az Adenauer-kormányt jelentős szociálpolitikai intézkedések bevezetésére készítették – abból a megfontolásból, hogy a munkavállalók már a kezdeteknél bizonyos rokonszenvet tanúsítsanak az új államvezetés iránt. (Lásd: Rajnai modell.)

Susanne Miller, aki – mellesleg – a szóban forgó politikusokat személyesen is ismerte, így jellemezte a kialakuló helyzetet: “Az SPD azt jósolta, hogy a szociális igazságtalanság egyre nagyobb lesz, a gazdagok még gazdagabbá, a szegények még szegényebbekké válnak. Kezdetben ez valóban be is következett. De a Német Szövetségi Köztársaság gazdasága gyorsan talpra állt és lendületes fejlődésnek indult, ami a munkavállalók és a lakosság hátrányos helyzetben lévő rétegei hasznára is vált, akkor is, ha a tőke és a termelőeszközök birtokosainak nyereségéhez mérve csak összehasonlíthatatlanul kisebb mértékben emelkedett jóléte.”⁴⁵ A háború alatti viszonyokat figyelembe véve az “összehasonlíthatatlanul kisebb mérték” is jelentős volt.

Az ötvenes évek elejétől – érthetően – napirendre került az új szociáldemokrata program megalkotásának gondolata. A munka szinte Schumacher 1952-ben bekövetkező halálával egyidejűleg megkezdődött. Az 1954-es akcióprogramban a párt elkötelezte magát a kis- és közepes magántulajdon támogatása, s a tulajdon nélküliek – lehetőségek szerinti – tulajdonhoz juttatása mellett, és síkra szállt az “igazi” teljesítményverseny kialakításáért, fenntartva az állam koordináló szerepét. A szakszervezeteknek az 1945 utáni német szociáldemokrácia is kimagasló jelentőséget tulajdonított, az újjáépítés szempontjából a társadalmi egyetértést biztosító modernizációs tényezőt látott bennük. A dolgozói önkormányzat kérdése viszont – szintén hagyományosan – alig foglalkoztatta, lényegében a modern termelés realitásaira hivatkozva. Ugyanez volt a helyzet a közvetlen demokráciát illetően is.

Az említettek figyelembe véve logikus cselekedet volt 1959 novemberében a godesbergi program elfogadása. A program Bernstein és a nézeteihez közel állók eszméin alapult, bár az erre való hivatkozást elkerülték. E dokumentum teljes ismertetése nem feladatunk. A program szerint szükséges, hogy “a termelőeszközök társadalmi tulajdonba vételét olyan nagy mértékben korlátozzák, hogy az csak azokra az esetekre vonatkozzon, ha a más módszerek kudarcot vallanának. A párt követeli a nagygazdaság hatalmának megfékezését, ami közösségi tulajdon létesítésével is megtörténhet. Így lehet szolgálni a gazdasági fejlődést és egyben javítani a munkavállalók helyzetét.”⁴⁶ Kinyilvánította, hogy az SPD többé már nem csak munkáspártnak tekinti magát, hanem néppártként kíván a jövőben tevékenykedni.⁴⁷ A program igényli a modernizációt az élet valamennyi területén, kivált a gazdaságban s a technikában. Azt kívánja viszont, hogy ez a folyamat a társadalmi igazságosság jegyében, tehát ne a munkavállalók rovására érje el célját. A programalkotás már Schumacher utódjának, *Willy Brandt*nak a nevéhez fűződik.

Brandt plebejusabb, érzelmileg radikálisabb személyiség volt, mint elődje. A nácizmus idején ellenálló és emigráns Norvégiában; harcos antifasiszta. Godesberghez hű maradt, bár később elismerte, hogy voltak, akik a programot “felületesen” értékelték. Mint Berlin kormányzó-polgármestere (1957–1966) határozottan kiállt a demokratikus szocializmus eszméi mellett. Nagy része volt abban, hogy az SPD 1966 végén belépett a keresztény pártokkal létrehozott nagykoalícióba, amelyben ő maga alkancellár és külügyminiszter lett. 1969-ben, a választások eredményeként, már kancellár és a liberálisok (szabad demokraták) koalíciós partnere. (A keresztény pártok ellenzékbe szorultak.) Ezek a koalíciók már nem emlékeztettek a weimari időszak kudarcba fulladt koalíciós politikájára. Adekvátak voltak a korabeli nemzetközi helyzettel és lehetővé tették Brandt számára a hidegháborút oldó, új keleti politika megvalósítását.

Brandt mint szociáldemokrata fontosnak tartotta a technikai-műszaki fejlődést – de olyan kontrollal, amely ösztársadalmi érdekeket szolgál. Kreisky osztrák kancellárhoz és Palme svéd miniszterelnökhöz írt, 1972. február 17-i levelében kifejtette: “A modern ipari társadalomban a demokrácia nem indulhat ki a társadalom és az állam elvi szétválasztásából. Mi a demokráciát átfogó elvként értelmezzük, amelynek a különböző testületeken mindenképpen különböző formákban kell megjelennie... A választott központi demokratikus szervek nem válhatnak hatalmas érdekcsoportok játékszerévé. Vagy más szóval: aki azt kívánja, hogy a pluralizmus a szabadság érdekében működjék, nem engedheti meg az államhatalom atomizálódását. Az utolsó szót a választott parlamentnek kell kimondania.” Ugyanakkor Brandt ismét hangsúlyozta a godesbergi program érvényét és helyénvalóságát, de némi magyarázattal is élt. A program “tisztázta, hogy nem óhajt világnézeti pártot. Ez így is van, de tegyük mindjárt hozzá, hogy mint az egész nép pártja természetesen szüntelen azon munkálkodunk, hogy sorainkat eszmeileg összekovácsoljuk.”⁴⁸ Brandt később – az említettekkel kapcsolatban – érinti a tulajdon kérdését, tudatában lévén a “régi” szociáldemokrácia elvi tulajdonorientáltságának. “A magántulajdon – úgymond – már nem játssza azt a központi szerepet, amelyet korábban tulajdonítottak neki. Pártjainkon belül az elmúlt években azt mondtuk, hogy a piaci erőket fejleszteni akarjuk ott, ahol értelmesen kibontakozhatnak az ember javára, akinek érdekében a gazdasági tevékenység folyik. Hiszen már a godesbergi program is kimondja: Verseny, amennyire csak lehetséges, tervezés amennyire szükséges.”⁴⁹

Persze lehet azt mondani, hogy ismét megmutatkozik az évszázados szociáldemokrata etatizmus. Aligha erről van szó. Inkább arról, hogy Brandt *hitt a gazdasági fejlődésben, de nem hitt az önszabályozó piacban*. Ettől féltette a társadalom többségét alkotó munkavállalókat, és szükségesnek tartotta, hogy a demokratikus állam ne csak az oly sokat emlegetett “éjjeliőr” szerepét töltsse be. Mindezt olyan viszonyok között, amelyek már korántsem voltak fejletleneknek vagy átmenetieknek minősíthetők.

S itt röviden ki kell térni a civil társadalom kérdésére, amelyet egyesek szerint a szociáldemokraták az állam javára elhanyagoltak. A szociáldemokraták még annak a gondolatától is féltek, hogy az állam szociális feladatait mintegy átruházza jótékonykodó személyekre vagy magántársaságokra. Ezt a segítséget, támogatást igénylők számára megalázzónak tartották. (Például kategorikusan elvetették az afféle javaslatokat, hogy a munkanélküli-segélyt – teszem azt – a helyi vállalkozók adják össze.) A “Caritas” erényét egyéni szempontból megbecsülték, de nem kívánták az állami-önkormányzati szociálpolitikát ezzel pótolni. Úgy vélekedtek, hogy a szociálpolitika nem azonos a szegénypolitikával. Megfelelő adórendszerrel kialakítható ugyanis a szociálpolitika valamilyen szintje.

Az az elv, hogy a munkavállalók érdekei figyelembe vételével kell dönteni, jól megmutatkozik a *Népszabadság* 1983 októberében közölt Brandt-interjújában. “Ki tud például – mondja Brandt – választ adni azokra a kérdésekre, amelyeket az acélipar, a bányászat, a hajóépítő-ipar és a textilipar most felvet? Nem elegendő kijelenteni: modernizálni kell. Arra is gondolni kell, hogy egyes struktúrákat egyelőre meg kell tartani – ha ez hosszú ideig nem is lehetséges, hiszen máris túl sokan vannak, akiknek nincs munkájuk.”⁵⁰

Brandt hangsúlyozta: a pártnak a társadalmi bázis védelmében kifejtett törekvései teljes összhangban vannak azzal, hogy a demokratikus szocializmus gyökerei a keresztény etikában, a humanizmusban és a klasszikus filozófiában lelhetők fel. “A felvilágosodás örökösei vagyunk” – innen származik a szabadság, az igazságosság és a szolidaritás elve. Nem mellőzhető a “testvériség” sem; ezt nem egalitarizmusként értelmezte, nem tartotta kompromittálódott vagy romantikus fogalomnak. Elvetette, hogy a létfenntartáshoz szükséges összegek, a szabadon elkölthető (tehát nem a vállalkozói beruházásokhoz szükséges) javak óriási mértékben eltérjenek egymástól; elítélte, hogy – akár képletesen szólva – kevesek luxusfogyasztása mellett sokan éhen haljanak. Röviden: nem tartozott azokhoz, akik az óriási egyenlőtlenségekben az éppen modern fejlődés motorját vélik felfedezni.⁵¹ Ellenkezőleg: a civilizáció veszélyeztetőit látta bennük.

Elismerés illeti Brandtot a Szocialista Internacionálé hatókörének földrajzi kiterjesztéséért, ebben a tekintetben 1976, azaz elnökké választása óta sokat fáradozott; bár természetesen itt is folyamatról van szó, amely már korábban kezdődött. Brandt – aki, akárcsak a legtöbb szociáldemokrata vezető, bár nem kritikátlanul, de híve volt az európai, sőt az euro-atlanti integrációnak – abból indult ki, hogy ha a “modernizált” világ sziget, amelyet a harmadik világ archaikus óceánja vesz körül, ez nagy veszélyt jelent. Nem véletlen, hogy az *Észak–Dél konfliktus* sokat foglalkoztatta. Olyan bombának tekintette, amely állandóan ott ketyeg a fejlett Nyugat alatt. “Az ő globális elképzelésébe – írja Miller – nemcsak a béke biztosítása tartozott, hanem az is, hogy az egész emberiség élvezze azokat a javakat, amelyekhez jelenleg az emberiségnek csak kis része jut hozzá.”⁵² Mindenesetre az ő elnöksége idején (1976-tól haláláig, 1992-ig) a Szocialista Internacionálé határozottan kilépett az európai keretből, tevékenysége “globalizálódott”. Egyik kései, *A demokratikus szocializmus jövője* című írásában az Internacionálé 1989-es, stockholmi kongresszusával kapcsolatosan kiállt a demokratikus szocializmus koncepciója mellett, nem tartóztatva meg magát a nemzetközi pénzügyi központok bírálatától; érintette az “adósságválság” kedvezőtlen hatását, sőt még a “feketegazdaság” kérdését is. A kedvezőtlen helyzetben lévő országokban “a túlzott visszafizetési kötelezettségek és a tőke elszökése befagyasztják a fejlődést, s ez súlyos társadalmi, ökológiai és politikai következményekkel jár”. Magát a demokráciát is veszélyeztetheti.⁵³ A multinacionális nagytőke kérdését Brandt (más szociáldemokratákhoz hasonlóan) óvatosan kezelte. A neokolonizációt a fejletlen országokat fenyegető veszélynek tekintette. Úgy vélekedett, hogy a tőke csak akkor korlátozza önmagát, ha erre rákényszerül.

Brandt nem teoretikus típus volt, de egész gondolkodását áthatotta a szociáldemokrata szemlélet: az óriási aránytalanságok, kiegyenlítetlenségek ember és ember, ország és ország, régió és régió között mindmégannyi olyan veszélyforrás, amely a kedvezőbb helyzetben levők tartós biztonságát is alááshatja. A szociáldemokrácia sohasem volt egalitárius, de az arányok kérdése mindig foglalkoztatta. Brandt egyike volt azoknak, akik erre a problémára rendkívül érzékenyen reagáltak. Távolról sem vélte azt, hogy a fejlett országokban majd mindenki gazdag, a harmadik világban pedig szegény. Reális világképe volt. Ha áttekintjük levelezését és nyilatkozatait, látjuk, hogy ő és levelezőpartnerei nem voltak mentesek a – jogos, mindennapi – aggodalomtól. Kreisky elsősorban a munkanélküliség jelentős növekedésétől tartott, Brandt és Palme inkább az áremelkedésektől – tudatában annak, hogy egy osztrák munkanélkülit például nem vigasztal, hogy gazdag országban él, s nem az egész más életlehetőségeket “biztosító” harmadik világban. Az utóbbi kivételezett kistigrisei rendkívül alacsony szintről kezdték a fejlődést; a gyárakba toborzott emberek boldogok voltak, mert nem halnak éhen. Azután persze megkezdődött az infrastruktúra, az oktatás és az egészségügy fejlesztése – kezdetben diktatórikus rendszerekben. Az említett fejlődés eredményeit a szociáldemokraták elismerték, de nem lelkesedtek érte. Ami a jelent illeti: Brandt többször is kifejezésre juttatta, hogy a neoliberális monetarizmus a harmadik világban nem modernizáló, hanem romboló erőként működik.

Mint minden jelentősebb irányzat, a szociáldemokrácia is kialakította a maga politikai nyelvezetét, szóhasználatát, amelyről már az első mondatok után kiérezhető: a szónok szociáldemokrata. Az idézetek értelmezésénél ezt is figyelembe kell venni. (Meg persze a pártokon belüli irányzatokra, “platformok”-ra is következtetni lehet a szóhasználatból.) A szociáldemokrata politikusok valóban igen keskeny pallón haladtak. A tömeg-(szavazói) bázis sem bizonyult olyan szélesnek, mint ahogy azt a “régik”-ek (például F. Lassalle) elképzelték. Csak példaként: az egész weimari időszakban maximum 38 százalékot értek el – ezt az 1919. januári alkotmányozó nemzetgyűlés választásokon. Az okok a társadalom vártnál erőteljesebb differenciálódására vezethetők – mint említettük – elsődlegesen vissza. Ez a helyzet természetesen szükségessé tette azokat a koalíciós megoldásokat, amelyekről már volt szó.

Brandt és általában a szociáldemokraták pontosan érzékelték a gazdasági racionalitás szükségességét. De azt is (nem lévén populisták), hogy “össztársadalmi érdek” viszonylag ritkán alakítható ki – rendszerint akkor sem tartósan. A társadalomban érdekkonfliktusok zajlanak: mindegyik politikai erő saját érdekeit és értékeit igyekszik érvényesíteni: persze nem elfeledkezve a népszuverenitás gyakorlására-kifejezésére hivatott választásokról. Egyet biztonságosan tudtak: amennyire csak lehetséges, a bázis érdekeit érvényesíteni kell. Nem hiába mutatott rá éppen két olyan szociáldemokrata, aki a legmagasabb közjogi méltóságra emelkedett (F. Ebert, a weimari időszak első felének német birodalmi elnöke és K. Renner, aki többször is osztrák kancellár, majd 1945 után szövetségi elnök volt), hogy ha nem elég következetes az érdekérvényesítés, akkor a politikai pártokat számos szavazó összetévesztheti egymással, hiszen – úgymond – ugyanazt hirdetik. Ez súlyos következményekkel járhat.

A szociáldemokraták tehát a szüntelenül a “nép”-re hivatkozó, mindenkinek mindent ígérő populizmust elutasították. De miként foglaltak állást az antimodernizációs irányzatokat illetően? Az alternatív mozgalmakra gondolunk, amelyek a hatvanas években bontakoztak ki és 1968 májusában érték el (Párizsban) tetőpontjukat. Az egyes szociáldemokrata pártok igyekeztek integrálni, ahogyan sok szociáldemokrata vélekedett “az anarchizmustól eltántorítani” a mozgalmakat. Ugyanakkor érzékelték bennük a fogyasztói társadalom elleni lázadást, melyet – említett kapitalizmusképük folytán – méltányolni tudtak. A legnagyobb sikert valószínűleg Brandt érte el, amikor jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a zöldek a német politikai életbe integrálódjanak, és sok kérdésben együttműködjenek a szociáldemokratákkal. (Ugyanakkor sohasem engedett a modernizációt veszélyeztető – óhatatlanul felvetődő – ökológiai túlzásoknak, de felkarolta a környezetvédelem ügyét.)

A godesbergi program nem volt a német szociáldemokrácia utolsó ilyen jellegű dokumentuma. Brandt vezetésével dolgozták ki az 1980-as Berlini Alapelvi Programot, amelyet az 1989. decemberi kongresszus majdnem egyhangúlag elfogadott.

A berlini program – az 1975-ös, a liberális felfogást bíráló mannheimi rendkívüli pártkongresszus nyomdokain haladva – határozottabb, radikálisabb a godesberginél, amikor a munkavállalói érdekekről és a szociálpolitikáról van szó. Célul tűzi ki a demokratikus szocializmust, hitet tesz a szabadság, az igazságosság, a szolidaritás és az esélyegyenlőség mellett. Mindenfajta kisebbségi érdekvédelem megteremtését szorgalmazza, s hangsúlyozza – mint “rég” szociáldemokrata alapelveket – a nemzetek önrendelkezési jogát. Ugyanakkor a szociáldemokraták sikra szálltak az európai integráció elmélyítéséért.

Ami témánkat illeti, idézzük a program kidolgozásában részt vevő Susanne Miller szavait. Miller rámutat arra, hogy a Szocialista Internacionálé alapelveivel összhangban lévő program bizonyos értelemben korrekciós jellegű, majd így folytatja: “A gazdasági növekedést, vagyis a gazdasági termelékenység korlátlan növekedését, valamint a tudomány és technika egyre magasabb szintre fejlesztését a szociáldemokraták korábban többnyire haladásnak tekintették, mert ezáltal javultak a lét- és munkafeltételek, valamint az igények kielégítésének lehetőségei. A valóságban azonban ez gyakran nem így van. Ezért a program azt követeli, hogy a gazdaságos növekedést és a műszaki fejlesztéseket olyan demokratikus határozatokkal szabályozzák, amelyek csak a munkavállalók és a szakszervezetek bevonásával jöhetnek létre. A tudományos kutatás szabadságát is törvényesen kellene korlátozni, ha sértené az etikai normákat. A valóságos haladás kritériumai a béke és az élet természetes alapjainak biztosítása, valamint az önrendelkezés, a kreativitás és egyéni kezdeményezés elősegítése.”⁵⁴

Még nem beszéltünk a sajátos svéd szociáldemokrata modellről, amelynek utolsó nagy alakja minden bizonnyal Olof Palme volt. A svéd modellt illetően az e témával részletesen foglalkozó Szigeti Péter “népileg ellenőrzött” kapitalizmusról ír, amely “meggyógyította és megreformálta a kapitalizmust”.⁵⁵ Majd a továbbiakban a nem államosító, inkább adóztató “svéd fejlődés népi demokratikus vonásai reális ellenhatalmat képeznek a nagytőke hatalmával és politikai befolyásával szemben”.⁵⁶ A “svéd modell” kidolgozói hasznosították a német R. Hilferding elgondolásait.

Szigeti találóan idézi Lord Kaldor megállapítását: “A tőkések mint osztály annyit keresnek, amennyit költenek, míg a munkások annyit költenek, amennyit keresnek.” Ez a helyzet napjainkban nem változott. Kétségtelen, hogy válságba kerültek a jóléti államok, és bizonyos értelemben válságba került maga a szociáldemokrácia is. De nemcsak a szociáldemokrácia válságáról, hanem ennél szélesebb körű krízisről van szó.

Ami a jóléti államot illeti: óvakodni kell a túlzásoktól. Megnyirbálták ugyan, számunkra mulatságos és képtelen túlzásait sokszor lenyesték, de azért magának a jóléti államnak a “megszüntetéséről” nem beszélhetünk. Egyre kevesebben vélekednek úgy, hogy a jóléti állam likvidálása az egyetlen válasz korunk kihívásaira. Még semmi sem tudta meggyőzően igazolni Hayek, Milton, Friedman, a chicagói iskola, illetőleg a Thatcher-féle politika egyedül üdvözítő voltát. (Egy országot sem lehet mint “illusztrációt” ebben a tekintetben megemlíteni.) Az, hogy szükség van az államháztartás egyensúlyának biztosítására, egy esetleges államcsőd elkerülésére, még önmagában nem érv az említettek mellett. Alternatíva-hiányról aligha beszélhetünk. A teljes alternatívahiány általában ritka és egyáltalán nem kegyelemteljes pillanata a történelemnek.

Végezetül szóba kell hoznunk egy még aktív szociáldemokrata személyiséget, akinek életpályája modellértékű. Felipe González miniszterelnökről, a Spanyol Szocialista Munkáspárt elnökéről van szó. A politikus 40 éves korában, 1982-ben lett miniszterelnök, a 3. ciklusa volt az utolsó. Nagyszabású modernizációs programot valósított meg; munkanélküliséggel, lefaragásokkal – de gondosan ügyelt arra, hogy valamit már a jelenben adjon is. Adott is, egyrészt szociálpolitikai tekintetben, másrészt a spanyolországi régiók autonómiatörekvéseit illetően. Mi okozta mégis a rokonszenves külsejű, most már az ötvenes éveiben járó González bukását? Egyrészt az, hogy a spanyol gazdasági életben a hazai és nemzetközi nagytőke “túlsúlyos” volt, másrészt a korrupció, a kormánypárt “kasztosodása”, a sokszor humanista szólammal palástolt gazdaságpolitika. Mindez különösen súlyosan esett latba egy olyan politikusnál, aki kormányra kerülésekor vonzódott mindahhoz, ami “alternatív”, aki kedvelte a “szakadt” külsőt, a konvenciók elutasítását. Még rosszabbak lettek volna esélyei, ha “menet közben” semmit sem adott volna. A Spanyol Szocialista Munkáspárt helyzetére érdemes odafigyelni. Másrészt az sem véletlen, hogy a baloldali értékek védelmében a minap Oskar Lafontaine került a Német Szociáldemokrata Párt élére. De mindez már a jelen...

Végül is “harmadikutas” irányzat-e a szociáldemokrácia? A kérdés annál is inkább fontos, mert a “harmadik út” fogalmával évtizedek óta misztifikáció folyik. Nos, bizonyos értelemben harmadikutas. Ha az első útnak “Manchester”-t tekintjük, a másodiknak az államszocializmust vagy annak végletesen eltorzult formáit, akkor mindenképpen az. Valószínűleg az effajta (egyébként más politikai irányzatokban is feltűnő) harmadikutasság vállalható.

Vannak olyan adottságok, melyeket figyelembe kell venni: a tőkés világ gazdaság közegében élünk. Ebben a közegben kell – a “létező kapitalizmus” kritikáját sem mellőzve – modernizálni, még hozzá olyan körülmények között, amelyeket az említett kimagasló személyiségek aligha képzelhettek el. Ha – rendkívül súlyos politikai kockázatot vállalva – kikapcsolnánk a baloldali, szociáldemokrata értékeket, aligha nézhetnénk “itt és most” a népesség többsége számára elviselhető jövő elébe. A szociáldemokraták tudják, hogy a “nonprofit” kapitalizmus képtelenség; ez azonban nem jelentheti sem a profitnak, sem a munkabéreknek a korlátlan növekedését. S nem jelentheti azt sem, hogy egyes társadalmi rétegek más társadalmi rétegek számára hozzanak áldozatokat; mintegy hozzájárulva saját (átmeneti?) ellehetetlenülésükhöz. A vadkapitalizmus egyetlen formájával sem rokonszenvezhetünk, sajnos ezek is “szélsőségesek”.

Az említett kimagasló személyiségek életpályája is igazolja: szociáldemokrata típusú párt nehéz körülmények között – akárhány platform vagy tagozat működik is benne – sem vesztheti el a maga identitását, a maga arculatát. Ha elveszti, akkor egészen más utakra kell térnie, és megvan annak a veszélye, hogy nem párt lesz, hanem valami más.

Meglehetősen elterjedt tévedés, hogy a szociáldemokrácia “luxusát” csak gazdag országok engedhetik meg maguknak. Ha ezt elfogadhatnánk, kimondhatnánk akár a parlamentáris rendszer elutasítását is. Egyébként a modernizációt nem a valóságban nem létező szociáldemokrata “egalitarizmus”, hanem a fiskális szempontok olyan túlhajtása is veszélyeztetheti, amely a modernizáció “árát” társadalmilag elfogadhatatlanná teszi. Ráadásul az effajta eljárás nemcsak a szociáldemokrácia, hanem a liberalizmus alapvető tételeivel is szembekerül. A fiskális szempontokat ugyanis egy minden vonatkozásban megerősített államhatalom, mondhatni “reformdiktatúra” révén kívánja érvényre juttatni.

Napjaink immár kifejezetten politikai problémái nem tartoznak ide, de meg kell jegyeznünk: szociáldemokrata vélemény szerint tartós egyensúly nincs gazdasági növekedés nélkül. Ezt pedig pusztán restriktívval nem lehet megteremteni, jóllehet a stabilizáció létjogosultságát meggyőzően aligha lehet megkérdőjelezni. A gazdasági növekedés valóban össztársadalmi érdek. Az össztársadalmi érdekek keretében azonban vannak olyan baloldali érdekek és értékek, amelyek elsődleges képviselése – a történelmi tanulságok szerint is – a szociáldemokrata párt, a szociáldemokrata politikusok feladata kell hogy legyen. Ennek a képviselőnek az elmaradása az egész baloldal számára súlyos következményekkel járhat, nem is szólva arról, hogy a szociáldemokrácia létjogosultságát megkérdőjelezi.

Fejtő Ferenc jegyezte meg még 1949-ben József Attila és Mónus Illés kapcsán: a szociáldemokrácia “szabad és humánus” társadalomért küzd. Jó lenne, ha ez így lenne, lehetne napjainkban is.⁵⁷

1 F. Fukuyama: *Erény és jólét*. = 2000. 1995 október.

2 K. Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1977, 20.

3 K. Marx és F. Engels művei. MEM 4. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1959, 444.

4 MEM 23. 1967, 170.

5 MEM Vál. I. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1983, 155.

6 A. Smith: *A nemzetek gazdagsága*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959, 58.

7 K. Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok*, i. m. 33.

8 J. St. Mill: *A szabadságról. Haszonelvűség*. Budapest, Magyar Helikon, 1980, 225.

9 A jóval később működő, a szociáldemokraták által is méltányolt, magát liberális közgazdásznak valló J. M. Keynest itt nem említjük. (L. ebben a kötetben: Erdős Tibor: *A keynesi rendszer és a válságkezelés* c. tanulmányát.)

10 Maximilian Robespierre: *Elveim kifejése. Beszédok és cikkek*. Szerk.: Ludassy Mária. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1988, 20–21.

11 K. Marx: *A gothai program kritikája*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1975, 19.

12 Uo.

13 Uo. 27.

14 Uo. 197–198.

15 F. Engels: *A parasztkérdés Franciaországban és Németországban*. MEM Vál. 2. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1983, 645–670.

16 MEM Vál. 3. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1983, 808–809.

17 Uo. 846.

18 II. *Internacionálé. Kongresszusi jegyzőkönyvek 1889–1912*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1989, 76.

19 Uo. 144–145.

20 Uo. 161.

21 Uo. 162.

22 Az ipari fejlődést természetesnek tartották, ha a munkásság megfelelő politikai és gazdasági képviselővel rendelkezik. Jaurès külön is kiemelte a szakszervezetek szerepét, hangsúlyozva, hogy “politikamentes” szakszervezetek nem végezhetnek érdemleges munkát. Az erős kollektív érdekképviselet velejárója kell legyen mind a párt-, mind a szakszervezeti munkának.

23 Dr. Nagy András: *Isten óvja Marxot a bírálóitól*. = Népszabadság, 1995. szeptember 25.

- 24 E. Bernstein: *A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, é. n. 6.
- 25 MEM Vál. I. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1983, 353.
- 26 E. Bernstein: *Ami a marxizmusban maradandó*. Budapest, Galilei Kör kiadása, 1914, 14.
- 27 Bródy András: *Téveszméink tükrében*. = Kritika, 1995. 9.
- 28 E. Bernstein: *A szocializmus előfeltételei...* i. m. 180–181.
- 29 Érdemes megemlíteni, hogy a liberalizmus “kétarcúságának” kérdésével és a korai szociáldemokráciával legutóbb éppen a magyar gazdaságtörténetre oly nagy hatást tevő Immanuel Wallerstein foglalkozott, aki a szociáldemokrata vonalvezetésről elismeréssel ír. I. Wallerstein: *A liberalizmus agóniája*. = Eszmélet, 27. 1985. ősz.
- 30 E. Bernstein: *A szocializmus előfeltételei...* i. m. 96.
- 31 Uo. 178.
- 32 Uo. 179.
- 33 E. Bernstein: *Ami a marxizmusban maradandó* i. m. 8.
- 34 Uo. 15.
- 35 Mónus Illés: *Eduard Bernstein 1850–1932*. = Szocializmus, 1933. I.
- 36 Karl Kautsky: *Az erfurti program*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1982, 42.
- 37 Uo. 109.
- 38 Karl Kautsky: *Út a hatalomhoz*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1987, 116.
- 39 Ismét emlékeztetnünk kell arra, hogy a proletariátus szót Kautsky is szélesebb értelemben használja.
- 40 Karl Kautsky: *Demokratie und Diktatur*. Berlin, 1918, 9.
- 41 Bernstein és Kautsky hosszadalmas, részben a német szociáldemokrata mozgalomban, részben az Internacionáléban zajló vitáira, amelyeknek – legalábbis formálisan – Kautsky lett a győztese, nem térhetünk ki. Az mindenesetre tény, hogy a 20. század elején kialakult a szociáldemokrácia bizonyos pluralizmusa, amely jelentős politikai rugalmasságot, pragmatizmust tett lehetővé. A szociáldemokrata pártok éltek is ezzel a lehetőséggel. Sikerek voltak, de a szociáldemokrácia története nem egyértelműen sikertörténet. Bernsteint is, Kautskyt is megdöbbenette az első világháború, csakúgy, mint a nagy gazdasági válság. L. még Die Neue Zeit, 1905–1906. 2. 88. A náci uralomra kerülése a szociáldemokraták számításaiba *sem* illett bele.
- 42 Lásd S. Miller: *A német szociáldemokrácia alapelvi programjai*. Friedrich Ebert Stiftung, 1991, 6.
- 43 Lásd Berend T. Iván: *Szélsőségek százada* című, e kötetben olvasható tanulmányát.
- 44 S. Miller, i. m. 8.
- 45 Uo. 9.
- 46 Dowe, Dieter–Klotzbach Kurt: *Programatische Dokumente der deutschen Sozialdemokratie*. Berlin–Bonn, 1984, 108–190.
- 47 “Die Sozialdemokratische Partei der Arbeiterklasse zu einer Partei des Volkes geworden.” W. Abendroth: *Aufstieg und Krise der deutschen Sozialdemokratie*. Frankfurt, 1964, 142.
- 48 Willy Brandt–Bruno Kreisky–Olof Palme: *Levelek és beszélgetések*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, é. n. 14., 18–19.
- 49 Uo. 145. 1975. májusi beszélgetés.
- 50 *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből*. Évkönyv, 1993. Budapest, Magyar Lajos Alapítvány–Politikatörténeti Alapítvány, 10.
- 51 Uo. 14–15.
- 52 S. Miller: *Willy Brandt életrajzához*. In: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből*, i. m. 7.
- 53 W. Brandt: *A demokratikus szocializmus jövője*. In.: *A jövő szocializmusa*. Szerk. Vitányi Iván. Budapest, Centrál Kiadó, 1993, 7–13.
- 54 S. Miller: *A német szociáldemokrácia alapelvi programjai* i. m. 17.
- 55 Szigeti Péter: *Szervezett kapitalizmus*. Budapest, Mediant könyvek, 1991, 188.
- 56 Uo. 190.
- 57 Fejtő Ferenc: *Borkóstoló. Irodalmi tanulmányok*. Budapest, Belvárosi Könyvkiadó, 1996, 100.

In: *ESZMETÖRTÉNETI ELŐADÁSOK, Budapest, 1996. 43–86.*